

ОЗРЕН 1941.

Апстракт: Српски народ на њанини Озрен у сјеверноисточној Босни имао је специфичан њуи у раином хаосу који је настао након распада Краљевине Југославије. Пуковник Михаиловић, који је убрзо постао предводник једног од покрета отпора, управо је на Озрену сазнао за киниулацију Југословенске војске и одбио да је призна, што је уициало на то да Озрен добије посебно мјесто у борби српског народа ових крајева. Заиници српске нејачи од уианског ножа и за Озренце је значила почитак уианка ироиив фашистичког окупира. На Озрену, уианак је током 1941. остао јединствен, што је уициало на снагу озренских уианика који су ослободили значајне иериторије, укључујући иривремено и неке ирадове, и иице обезбиједили оиуанак српског народа који је био уиожен. Ииак, заједниииво није иоирајало. Од једног уианичког иабора настао су два, различита и суиоисављена. Прољеће 1942. иоказаће нагмоћ четничког покрета. У раду су коришћени ииари и нови ииориоирафски радови и мемоарска лииераиура, како иариизанске иако и четничке ировенијенције.

Кључне ријечи: Озрен, уианак, четници, иариизани, уиане, Тодор Вујасиновић, Цвијетиин Тодић.

Озренски Срби су од давнина представљали једну посебну групу која се знатно разликовала од Срба у сусједним предјелима. Дуго се та посебност читавала у специфичној народној ношњи, обичајима и навикама, али и, најважније, у свијести о посебности у односу на сусједе, која је присутна код људи из овог краја.¹ Ова планина, густом шумом прекривена, омеђена је ријекама Спречом на истоку и Босном на западу. На ушћу Спрече у Босну налази се град Добој који дјелимично лежи на обронцима Озрена. Јужна граница планине

¹ Мил. С. Филиповић, „Озренјаци или Маглајци: етнолошки приказ = Les Ozreniens ou Maglaïens”, Гласник Земалског музеја у Сарајеву, бр. 7 (1952): 337.

није географски прецизна, а дјелимично се поклапа са током ријеке Криваје. Становништво Озрена је углавном српско, док су дио града Маглаја, неколико села крај ријеке Босне и једно село крај Спрече насељени муслиманским становништвом. На осјећај посебности утицао је специфичан положај током периода под османском влашћу, када су Срби Озренци као једна заокружена, али изолована цјелина, живјели само у брдима, скоро са свих страна окружени муслиманима, даље од поменутих ријека и градова и без много контаката са околином, што је утицало на то да се створи једна доста хомогена српска етничка група, иако састављена од хетерогених елемената. До промјена је дошло током аустроугарске окупације јер ће развој саобраћаја, почетак експлоатације шума и отварање рудника утицати на велики раст становништва, помјерање у ниже крајеве, а са тим и на промјене начина живота. Ипак, суштина је умногоме остала сачувана.² Манастир Озрен, по предању немањихка задужбина, има велики значај за све људе из овог краја. Први пут се сигурно помиње 1587. Манастир је духовни, културни, а једно вријеме је био и просвјетни центар, те мјесто окупљања свих Озренаца.³ Поменути привредним гранама и пољопривредом становници овог краја су се бавили све до једног од најстрадалнијих периода у њиховој историји, Другог свјетског рата.

Почетак рата

Боравак пуковника Драгољуба Михаиловића⁴ на Озрену у данима око капитулације војске Краљевине Југославије занемарен је у већем дијелу литературе. Он је, након што је 1. априла распоређен на мјесто начелника Оперативног одјељења Друге армије, истог дана

² Мил. С. Филиповић, „Озрењаци или Маглајци: етнолошки приказ = Les Ozreniens ou Maglaïens”, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, бр. 7 (1952): 338–341.

³ Види: Душан Кашић, *Манасџир свейој Николе Озрен* (Тузла: Епархијски управни одбор, 1982).

⁴ Драгољуб Дража Михаиловић (1893–1946) био је армијски ђенерал и начелник Штаба Врховне команде Југословенске војске у Отаџбини и министар војске, морнарице и ваздухопловства Краљевине Југославије у емигрантским владама Слободана Јовановића, Милоша Трифуновића и Божицара Пурића. Учествовао је у балканским и Првом свјетском рату, а након Априлског рата је одбио да призна капитулацију и повукао се на Равну Гору, гдје је основао покрет отпора. Ухапшен је и осуђен на смрт 1946. од комунистичких власти. Рехабилитован је 2015. (види: Бојан Димитријевић и Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић: биографија* (Београд: Институт за савремену историју, 2004)).

стигао у Сарајево. Како је напад био извјестан, Михаиловић је данима инсистирао да се раније крене непријатељу у сусрет, што је командант армије константно одбијао са аргументом да би то изазвало хаос на терену. Таква наредба је стигла тек после напада, 6. априла. Лоша ситуација у Ђакову је Другу армију принудила на повлачење према Брчком, а затим према Грачаници, одакле је Михаиловић са, сада доста мањом групом, 13. или 14. априла кренуо да ослободи Дервенту која је већ била пала након хрватске побуне. Након успјешног извршења овог задатка и једнодневних борби око Брода, наређење је предвиђало даље повлачење према Добоју, гдје је пуковник Михаиловић стигао 15. априла. Истога дана, пут Михаиловићеве групе од Добоја према Сарајеву прекинут је готово на самом почетку јер су након борбе са Нијемцима код озренског села Шеварлије⁵ били принуђени на повлачење, док су се скоро сви Хрвати предали. Сазнање о пропасти војске у Босни пуковника Михаиловића нагнало је да пређе на герилски вид борбе, издвоји се од главнине трупа и крене ка Дрини, у нади да ће тамо пронаћи фронт. Ова одлука свакако је једна од прекретница Другог свјетског рата у Југославији и од многих је интерпретирана као почетак покрета отпора окупатору. Оскудна су свједочанства о кретању Михаиловићеве групе, назване *Брзи одред*, по Озрену од 16. априла, али сигурно је да су 20. априла били у Петрову.⁶ Подаци о кретању *Брзог одреда* које су оставили преживјели учесници често су контрадикторни, али претпоставља се да је овај одред у Петрову био и прије 20. априла, а да је истога дана кренуо даље, да би већ 21. априла био на прузи Завидовићи – Хан Пијесак.⁷ Свједочанство о овим данима дао је један Михаиловићев саборац у овом кратком периоду, мајор Мирко Станковић, у есеју *Са Дражом од Брчког до Равне Горе*. И поред неколико јасних нетачности, најприје погрешног датовања, Станковић је детаљно описао цијели овај пут. Свакако је један од најзанимљивијих момената опис Михаиловићевог говора након што је сазнао за капитулацију војске, у Петрову 20. априла. Он свједочи да су се Михаиловићу на Озрену придружили капетан Милојко Узелац Тарас, капетан Петар Дејановић, затим Добојски четнички одред са војводом Митром на челу, а наишли су и на два наредника из коњичке Краљеве гарде које је Михаиловић пустио да иду кући, али је задр-

⁵ Једно од муслиманских села на обали ријеке Босне.

⁶ Називано и Петрово Село или Босанско Петрово Село.

⁷ Бојан Димитријевић и Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић: биографија* (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 115–136.

жао њихове коње у чијим су бисагама нађени плакати о безусловној капитулацији. Пуковник је тада одржао надахнут говор, чији садржај, који Станковић преноси, треба узети са одређеном дозом резерве: „Јунаци! Наша је Влада, као што видимо из ових летака, потписала акт о нашој безусловној капитулацији пред немачком оружаном силом. Ја ту капитулацију не признајем. Жив се Немцима нећу предати. Немачка мора да изгуби овај рат. Енглези су наши савезници. Оваква хетерогена војска каква је била наша, није била способна ни за какву борбу. О томе сам ја писао и говорио, али... Ово није био рат, ово је била забуна. Ми ћемо се организовати и повести герилску борбу против окупатора, према нашим могућностима. Када наши савезници Енглези буду чули за наше постојање, они ће нас помоћи. Малена Србија водила је Први и Други балкански рат, Први светски рат. Из ових ратова она је изишла као победница. Својим савезницима показала је пуну верност, а српски хероизам задивио је цео свет и показао како се гине и мре за слободу, за бољу и срећнију Југославију. Живео Краљ! Живели наши савезници Енглези!”⁸

Активности Комунистичке партије Југославије у овом периоду рата биле су слабе у руралним крајевима источне Босне. У току маја мјесеца секретар Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину Исо Јовановић донио је мјере за мобилизацију партијских руководства у припремама за организовање устанка, а крајем мјесеца дошао је у Тузлу и пренио конкретне задатке Обласном комитету за Тузланску област. Ове припреме биће доста убрзане након напада Њемачке на Совјетски Савез 21. јуна 1941. Одлука ЦК КПЈ 4. јула у Београду о дизању општеномодног устанка потврђена је на сједници Покрајинског комитета КПЈ за БиХ у Сарајеву 13. јула, гдје су дате смјернице за оружану борбу и формирани обласни штабови. У обласни штаб за Тузланску област ушле су значајне личности касније формираног Озренског партизанског одреда, Пашага Манџић, Тодор Вујасиновић⁹ и Јосип Јовановић. Убрзо потом, 15. јула, одржан је састанак у

⁸ Мирко Станковић, „Са Дражом од Брчког до Равне Горе”, у *Књига о Дражи*. Св. I: 1941–1943, уредник Радоје Л. Кнежевић (Виндзор: Српска народна одбрана, 1956), 23–24.

⁹ Тодор Вујасиновић (1904–1988) био је један од организатора устанка на Озрену и командант Озренског партизанског одреда. Члан КПЈ је био од 1928. Након одласка са Озрена био је члан Оперативног штаба Источне Босне, вијећник I и II засједања АВНОЈ-а, члан НКОЈ и министар саобраћаја у влади Тито–Шубашић. Аутор је више књига са тематиком рата, од којих је најзначајнија „Озренски партизански одред”. (Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred* (Sarajevo: Svjetlost, 1979), 587–589)

селу Плочник код Тузле, гдје су се даље преносиле директиве о подизању устанка, и одређени комунисти су кренули на терен.¹⁰ На овом састанку је за руководиоца припрема за устанак на сектору Добоја, Маглаја и Грачанице изабран Вујасиновић. Поред партијских организација у градовима, Вујасиновић је формирао и партијске групе у неколико села, које су послужиле као ослонац за организацију устанка.¹¹ Са оцјеном да је Вујасиновић био прави човјек за организацију устанка сагласан је и Миленко Максимовић, борац Озренског четничког корпуса и аутор више књига са тематиком Озрена у Другом свјетском рату. Он каже: „На основу мога великог животног искуства, могу слободно и искрено да овдје изјавим да не би нико боље то могао урадити него што је то урадио Тодор Вујасиновић, нити један други партијски и комунистички официр, па нити један Драже Михаиловића официр.”¹²

У припремама устанка су, поред неколико придошлих чланова КПЈ, учествовали најистакнутији људи са Озрена, већина каснији чланови четничког покрета, као што су браћа Цвијетин¹³ и Бранко Тодић, Ђокан Шарчевић, Богдан Јовичић, Тодор Панић, Милош Лазаревић, Бранко Стакић, Јово Бајкановић и други. Сви они су прикупљали оружје и сељацима објашњавали ситуацију у којој се српски народ нашао, а основа за ширење покрета биле су разгранате родбинске везе.¹⁴ Вујасиновић се, како сам свједочи, у недостатку чланова Партије, ослањао на чланове синдикалне организације шумских радника коју је сам основао док је радио на пилани у Петрову прије рата. Проналазио их је ходајући од села до села у озренској народној ношњи.¹⁵ У току припрема за устанак значајан фактор било је наоружање које је народ

¹⁰ Руди Петовар и Саво Трикић, *Шестна йролейтерска истйочно-босанска бријада* (Београд: Војноиздавачки завод, 1982), 30–31.

¹¹ Исто, 237.

¹² Миленко Максимовић, *Мемоари II: моје усйомене и размишљања, сјећање на људе и дођађаје* (Добој: Народна библиотека, 2011), 74.

¹³ Цвијетин Тодић (1910–1947) био је један од вођа устанка на Озрену, командир чете па батаљона Озренског одреда, а након разлаза устаника командант Озренског четничког одреда и Озренског четничког корпуса. Убијен је у акцији Удбе 1947. (Види: Миленко Максимовић, *Бесмртйници Озрена, Требаве и Посавине* (Добој: Штампa, 2002))

¹⁴ М. Максимовић, *Бесмртйници Озрена...*, 81.

¹⁵ Todor Vujasinović, „O pripremama za ustanak u ozrenskom kraju”, u *Oblasni vojni štab za tuzlansku oblast 1941, priredili Zdravko Antonić i Bogoljub Lekić* (Tuzla: Univerzal, 1981), 141.

сакупио у хаосу Априлског рата од Личке дивизије Војске Краљевине Југославије.¹⁶ Знатно прије почетка устанка у неким селима су формиране тајне групе у функцији сеоских стража које су пратиле кретања усташа и жандарма.¹⁷

Три најзначајнија официра са Озрена нису учествовали у устанку. Капетан Растко Видаковић и мајор Крша Трифковић брзо су пали у њемачко заробљеништво и у њему остали до краја рата, а поручник Саво Трифковић се цијелога рата борио у Церској четничкој бригади Драгослава Рачића. Сва тројица су преживјели рат и остатак живота провели далеко од Озрена.¹⁸ Такође, учешће једне од најбитнијих личности устанка и уопште рата на Озрену, Цвијетина Тодића, било је неизвјесно јер је ухапшен од стране усташа и мјесец дана малтретиран у затвору. Пред устанак, Тодић је ослобођен јер је његов брат Ристо усташама предао десет пушака. Тако је Тодић ипак учествовао у устанку, али је његово здравствено стање на почетку било тешко усљед удараца које је добијао у затвору.¹⁹

Устанак је првобитно планиран за ноћ између 15. и 16. августа, али је због недовољне координације и незавршених припрема одгођен за неколико дана.²⁰ Максимовић наводи да је требало да се прва диверзија деси на руднику и електричној централни „Крека“, те да је група предвиђена за то, чији су чланови били и хусински рудари, по националности Хрвати, добила пушке и бомбе од Петровљана. То оружје је завршило код усташа у Тузли, а рудари су се некажњено вратили на Озрен.²¹ Због овог одгађања на Озрен је 18. августа дошао Пашага Манџић и 20. августа са Вујасиновићем на озренском врху Краљица донио коначну одлуку да се устанак дигне у ноћи између 22. и 23. августа.²²

¹⁶ Мирко Тодић, *Истину о рату на Озрену* (Добој: Штамп, 2016), 21.

¹⁷ Đoko Šešlak, „Formiranje i rad partijske ćelije u Bosanskom Petrovu Selu“, u *Istočna Bosna u NOB-u: 1941–1945: sjećanja učesnika. Knj. 1*, urednik Esad Tihic (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971), 143.

¹⁸ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 60–61.

¹⁹ М. Максимовић, *Мемоари II...*, 77.

²⁰ Р. Петовар и С. Трикић, *Шестна пролетерска...*, 66.

²¹ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 83.

²² Zdravko Antonić, *Ustanak u Istočnoj i Centralnoj Bosni 1941*. (Tuzla: Univerzal, 1983), 179.

Устанак на Озрену разликовао се од већине других устаничких жаришта у овим крајевима. Најчешће је устанак почињао мањим акцијама, диверзијама, препадима, те би се постепено ширио. На Озрену се бујица од неколико стотина устаника првог дана устанка, 23. августа, сручила на Добој, Грачаницу, Маглај, Петрово.²³ Организатори устанка су преко својих људи у градовима сазнали основне информације о јачини и распореду непријатељских снага.²⁴ Али, постоје индиције да је и непријатељ имао одређене информације о нападу.²⁵ Раније утврђени план предвиђао је баш такав напад и то у три групе. Првој групи је био циљ да се заузме Маглај и пресијече комуникација са Сарајевом, другој су циљеви били жандармеријска станица у Петрову и Грачаници, чиме би се прекинуле везе са Тузлом, а трећа група је напала Добој и Усору.²⁶ Устаници са Требаве су имали задатак да заузимањем жељезничких и жандармеријских станица у свом крају осигурају Добој из правца Дервенте.²⁷ Главни циљ акције био је Добој као саобраћајна раскрсница и жељезнички чвор, али и мјесто гдје су се налазила значајна војна складишта у некадашњој фабрици шећера. Остали наведени циљеви напада били су неопходни због обезбјеђења Добоја из различитих праваца.²⁸ У самом нападу на Добој учествовали су устаници са Требаве који су прегазили ријеку Босну и напали град са источне стране и са Крњина, са сјеверозападне стране. Најважнији дио акције био је напад на складиште муниције на Усори. Око 100 домобрана који су били обезбјеђење складишта у почетку су се спорије повлачили, мијењајући положаје иза кућа, а када су увидјели величину устаничке бујице повлачење се претворило у панику и бијег. Складиште је веома брзо заузето и заплијењено је око 150 пушака,

²³ Вујасиновић свједочи да је након разговора по селима примијетио да су масе расположеније за масовну акцију него мање диверзије. (Todor Vujasinović, „Organizacija ustanka i važnije oružane akcije na Ozrenu” u *Ustanak naroda Jugoslavije: zbornik. Knj. 4*, urednik Petar Brajović (Beograd: Vojno delo, 1964), 546)

²⁴ Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 180.

²⁵ Dedo Trampić, „Napad ustanika na neprijateljski garnizon u Doboju”, u *Oblasni vojni štab za tuzlansku oblast 1941*, priredili Zdravko Antoniћ i Bogoljub Lekić (Tuzla: Univerzal, 1981), 152.

²⁶ Р. Петовар и С. Трикић, *Шесћна њролејћерска...*, 67.

²⁷ Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1962), 25.

²⁸ Todor Vujasinović, „Organizacija ustanka...”, 47.

десетине бомби и неколико тона муниције, а остатак који нису могли понијети са собом, измешу 100 и 150 вагона топовских граната и авионских бомби, дигнут је у ваздух 24. августа, истога дана када је то оружје требало да иде на Источни фронт по раније утврђеном реду војње. Експлозија се чула у кругу од 25 километара, а пожар након ње је трајао неколико дана јер ни Нијемци ни усташе нису прилазили разореној Усори када су се устаници повукли.²⁹ Добојска тврђава у којој су се забарикадирале усташе била је највећа препрека за даљи продор, али цијели град осим тврђаве и аустријског бункера на мосту на ријеци Босни је ослобођен. Истога дана када и на Усори, минирано је и војно складиште у предграђу Баре, што су извршили Требавци у вечерњим сатима, са нешто мањим успјехом.³⁰ У извјештају Ђуре Пучара Старог упућеног Светозару Вукмановићу Темпу стоји да је током напада на Добој међу сељацима било и четника у црним војничким одијелима, те су се чули повици како Совјетској Русији, тако и краљу Петру.³¹ Ка Добоју су брзо кренуле домобранске снаге из Дервенте и Брода, двије њемачке чете из Бање Луке, осми пјешадијски усташки пук из Тузле, а Францетићева такозвана Црна легија из Сарајева. Ово је устанике натјерало да се повуку ка полазним положајима, односно озренским и требавским брдима.³²

У исто вријеме када и на Добој, почео је напад на Грачаницу, под командом Тодора Панића, Милоша Лукића и Тодора Вујасиновића. Устаници су заузели усташки штаб који се налазио у кући протјераног православног свештеника.³³ Успјех је био краткотрајан, град је задржан свега од прије подне до два сата послје подне.³⁴ Брзи упад усташа из правца Градачца натјерао је устанике на повлачење. У вези

²⁹ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 84; Svetislav Nikolić, *Nemirni osinjak: hronika NOB-e sela Lipac, Pridjel, Karabegovac i bosanskog Suvog Polja* (Sarajevo: Zadrugar, 1975), 45–46; T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 23.

³⁰ Dedo Trampić, „Pripreme za ustanak u Doboju – uništenje vojnog skladišta u Usori”, u *Istočna Bosna u NOB-u: 1941–1945: sjećanja učesnika. Knj. 1*, urednik Esad Tihić (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971), 258.

³¹ Izvještaj sekretara oblasnog komiteta KPJ za Bosansku Krajinu od septembra 1941. god. delegatu CK KPJ Svetozaru Vukmanoviću – Tempu o oslobođenju Doboja: *Zbornik NOR-a*, IV/1, Beograd, 1951, str. 219.

³² М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 85–86.

³³ Исто, 86.

³⁴ Izvještaj Mahmuta Bušatlije – Bodina od avgusta 1941. god. Svetozaru Vukmanoviću – Tempu o vojno-političkoj situaciji u tuzlanskoj oblasti: *Zbornik NOR-a*, IV/1, Beograd, 1951, str. 125.

са овом акцијом Максимовић износи низ критика на рачун Тодора Вујасиновића. Између осталог тврди да је Вујасиновић прије акције предвиђао да отпора усташа и домобрана неће бити и да ће се грађански муслимани придружити устаницима, што се није десило, а да је пишући о овом догађају број заробљеног оружја Вујасиновић преувеличао, да би увећао и успех овог напада.³⁵

Успјех напада на село Карановац који је резултирао смрћу и заробљавањем неколико усташа ипак је знатно умањен контранападом усташа који су дан послије прешли Спречу и дошавши устаницима иза леђа вратили неколико битних локација. Устаници села Петрово, Какмуж и Порјечина постигли су веће успјехе, заузеле су све најзначајније зграде на простору ових села, а у засједи коју су организовали Какмужани заробљено је 15 усташа, да би устаници села Липац заробили још њих девет који су успјели измаћи Какмужанима. Сви су спроведени у село Брезике и ликвидирани.³⁶ Ноћ уочи напада на Маглај није било комуникације између устаника задужених за ову акцију и осталих, те је велика ватра на највишем озренском врху Остравици била сигнал остатку устаника да напад на Маглај почиње.³⁷ Град је нападнут и ослобођен са даном закашњења, 24. августа, због неодлучности устаника која се показала као неоправдана јер је град пао готово без отпора.³⁸ Устаници су га држали свега два дана, током којих су уништили среску и општинску архиву, пошту, жељезничку станицу, банку и друге објекте, заплијенили 180 пушака и неколико сандука муниције, новца и хране, а одржан је и један масовни збор.³⁹ Пашага Манџић наводи да је до повлачења из Маглаја дошло због једног нетачног извјештаја.⁴⁰

Повлачењем устаника из градова које су првим ударом заузели, до првог септембра слободна територија се стабилизовала на простору између ријека Босне, Спрече и Криваје. Положаји су формирани дуж непријатељских комуникација у подножју села која су била обе-

³⁵ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 86–87.

³⁶ Исто, 88; S. Nikolić, *Nemirni osinjak...*, 40.

³⁷ T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 42.

³⁸ Fikret Dedić, „O ustanku na Ozrenu 1941/1942”, u *Istočna Bosna u NOB-u: 1941–1945: sjećanja učesnika. Knj. 1*, urednik Esad Tihic (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971), 338.

³⁹ Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 180; T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 44.

⁴⁰ Izvještaj političkog komesara Ozrenskog NOP odreda od 30. avgusta 1941. god. Štabu tuzlanske oblasti o borbama na području odreda: *Зборник НОП-а*, IV/1, Београд, 1951, стр. 135.

збијеђена јаким стражама и патролама.⁴¹ Ово повлачење након контрапада било је унапријед испланирано јер је било јасно да би пружање даљег отпора бројнијем и опремљенијем непријатељу у самим градовима значило само губљење снага за нешто што се није могло одржати. План је предвиђао повлачење у брда и одбрану села од продора непријатеља, што се и десило.⁴² Тада је штаб смјештен у селу Брезицима преузео мјере да устаничку масу озбиљније војнички организује те су формиране три чете. Један од циљева оваквог организовања јесте надвладавање психозе страха и почетне слабости након губитка градова који су били краткотрајно ослобођени. Прва чета је формирана на сектору Маглаја са Божом Спасојевићем на челу, друга чета је обухватала простор између Спрече и Босне са Цвијетином Тодићем на челу, а трећа чета на потезу Бољанић–Петрово са Тодором Панићем на челу. Поред њих, формиран је и један покретни вод као резерва.⁴³ Након савјетовања руководства 4. септембра, може се говорити о организованом одреду са јасном физиономијом, али и неки каснији извјештаји су назначени као извјештаји II батаљона народноослободилачких партизанских одреда тузланске области, а не као извјештаји Штаба одреда. За команданта Одреда постављен је Тодор Вујасиновић, за замјеника Тодор Панић, а за политичког комесара Пашага Манџић. У Брезицима је формирана прва болница за рањенике и једно посебно тијело – економски одбор, који се бавио сређивањем позадине, исхраном и бригом око избјеглог становништва. Географски положај Озрена и његова одвојеност од осталих одреда у Босни приморали су устанике да се ослоне на властите снаге, без стварне помоћи било којег вишег војног или политичког руководства. У оваквим специфичним околностима развио се један од најјачих одреда у Босни и Херцеговини у том периоду.⁴⁴ Снагу озренских устаника потврђује и њемачки генерал у Загребу Едмунд Глез фон Хорстенау, који 13. септембра 1941, у извјештају команданту оружаних снага на југоистоку, Максимилијану фон Вајксу, јасно наглашава да је Озрен „једно од средишта устаничког покрета”.⁴⁵

⁴¹ Todor Vujasinović, „Organizacija ustanka...”, 548; S. Nikolić, *Nemirni osinjak...*⁵⁷.

⁴² T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 27.

⁴³ Z. Antić, *Ustanak u Istočnoj...*, 182; Todor Vujasinović „Organizacija ustanka...”, 548.

⁴⁴ M. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 95; Z. Antić, *Ustanak u Istočnoj...*, 200; Исто, 336.

⁴⁵ Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 13. septembra 1941. Komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, o italijanskoj demilitarizovanoj zoni, o sremskom pitanju i o mađarskim zahtevima u Međumurju: *Zbornik NOR-a*, XII/1, Beograd, 1973, str. 391.

Након одбијања једног њемачког покушаја продора у унутрашњост Озрена 10. септембра, устаници су упали на окупирану територију и порушили жељезничку пругу. Ово је најзапаженија акција устаника након усорске диверзије. Погинула су најмање четири устаника, а рањени су Цвијетин Тодић и још неколико људи. Непријатељски губици били су знатно већи.⁴⁶ Сљедећег дана успјешно су извршени напади на жељезничке станице Суво Поље, Карановац и Бољанић, а 14. септембра опет у Сувом Пољу и Петрову, те 15. на воз између Какмужа и Сочковца. Срушени су и неки мостови на ријеци Спречи те телеграфско-телефонски стубови. У овом периоду мањи сукоби са непријатељем били су готово свакодневни. Да би се потпуно разумио значај ових напада на жељезничке комуникације, треба имати у виду да су пруге које иду преко Озрена дио најзначајнијих дионица у цијелој држави и повезују Тузлу, Сарајево, Зеницу, Добој, Босански Брод и преко њега даље Славонију.⁴⁷ Ових дана је испробан и бацач бомби на Добој јер су борци жељели „да Добоју викнемо добро јутро”.⁴⁸ Ове акције Министарство хрватског домобранства карактерише као нападе „побуњеника, српских четника и становништва српских села”.⁴⁹ Како се у другој половини септембра смањио број војних акција због појачања које је усташама стигло у Добој, у овом периоду су успостављене чвршће везе са требавским устаницима, а приступило се организовању „органа народне власти”, односно народноослободилачких одбора и народних вијећа, чији су задаци били брига око избјеглица, извлачење хране, прикупљање намирница за војску и болницу итд. Занимљиво свједочанство о стању на Озрену дао је Јаков Џидарић који је из устаничких редова пребјегао усташама у Маглају и тамо говорио о строгој дисциплини и забрани пљачке и насиља међу устаницима.⁵⁰ Ови народни одбори разликовали су се од одбора у другим крајевима јер нису били носиоци политичке власти, штавише у њима је било и партији ненаклоњених људи.⁵¹ Када је курирска служба, која је организована већ првих дана устанка, постала недовољно ефикасна, устаници су успоставили телефонску линију од села Липац надомак До-

⁴⁶ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 97.

⁴⁷ Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 184; М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 99–100.

⁴⁸ Izvještaj Štaba Ozrenskog NOP odreda od 15. septembra 1941. god. Štabu tuzlanske oblasti o učvršćenju jedinica i borbama oko Maglaja, Doboja i Gračanice: *Зборник НОП-а*, IV/1, Београд, 1951, стр. 330.

⁴⁹ Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 227.

⁵⁰ Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 201–202.

⁵¹ Fikret Dedić, „O ustanku na Ozrenu...”, 341.

боја све до Брезика, сједишта штаба.⁵² Формиране су и три радионице за поправку оружја у којима је послужио алат из циглане и пилане.⁵³ За разлику од осталих устаничких жаришта, на Озрену није дошло до значајнијих промјена након усвајања закључака на савјетовању у Столицама, зато што је и дотадашња војна организација умногоме била у складу са усвојеним закључцима.⁵⁴ За све вријеме постојања Одред, један од највећих проблема за комунистичко руководство представљао је недостатак партијског кадра који би утицао на формирање њима одговарајуће политичке свијести. Они који су стизали на Озрен да ријеше тај проблем, такође нису успјели у својој намјери.⁵⁵ Вујасиновић се послје рата жалио да је за њега Озрен био „политички прилично заостао крај“, без индустријског пролетаријата, гдје су људи углавном гласали за кандидате „реакционарних, владајућих партија“.⁵⁶ Интересантан моменат јесте полагање заклетве у којој су садржане ријечи „тако ми Бог помогао“, и то на захтјев бораца Одред јер им је „изгледало да без те фразе заклетва није права“.⁵⁷

Главни циљ испланираног предаха од оружаних акција у другој половини септембра јесте сакупљање усјева са житних поља, што је било од великог значаја за опстанак устанка и народа уопште. Овај задатак је изузетно успјешно извршен мобилизацијом свих радно способних снага које су ноћу, под обезбјеђењем устаника, биле на пољима.⁵⁸ Од почетка октобра поново су кренуле борбе које ће обиљежити цијели мјесец. На почетку су мета поново биле жељезничке станице. Овај пут су устаници прешли ријеку Босну и напали станице у близини Маглаја, а убрзо је разбијена и једна домобранска чета у селу Придјел. Током цијелог мјесеца низале су се акције на њемачки и на домобрански војни транспорт чији су резултат били велики непријатељски, најприје материјални губици. Након напада на један путнички воз, ноћни саобраћај је заустављен, а дневни додатно обезбијеђен.

⁵² T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 110.

⁵³ Исто, 170.

⁵⁴ Zdravko Antić, „O ustanku u Istočnoj Bosni poslije savjetovanja u Stolicama 1941. godine“, *Prilozi*, br. 8 (1972): 215.

⁵⁵ Z. Antić, *Ustanak u Istočnoj...*, 337–338; M. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 102.

⁵⁶ T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 15–16.

⁵⁷ Исто, 104.

⁵⁸ Исто, 99.

У посљедњој акцији у октобру мјесецу погинуо је Богдан Гаврић⁵⁹, жељезничар који је показао изузетно искуство и знање када су посриједи минирање и друге диверзије на жељезничким комуникацијама.⁶⁰ Ове успјешне акције изазвале су одјек у устаничкој позадини и имале за посљедицу прилив нових бораца, док је код органа НДХ и неких њемачких команди ово схваћено као „крајња дрскост четничко-комунистичких банди“.⁶¹ Крајем мјесеца изведена је прва акција у којој је војна јединица са Озрена кренула на туђу територију, односно у Ступаре код Шековића, гдје је са бирчанским устаницима планирано неколико акција током којих је миниран тузлански водовод, срушен један мост и након сукоба са домобранима заробљена одређена количина оружја. Ови напади на усташка и домобранска упоришта били су предуслов за напад на главни циљ акције, Кладањ, који, и поред почетних успјеха, није ослобођен. При повратку на Озрен, устаницима су се придружиле и избјеглице из два запаљена села у овом крају.⁶²

У новембру мјесецу, због све чешћих напада лукавичких муслимана на устаничке положаје и због новопридошлих бораца, одлучено је да се Одред реорганизује, па су од дотадашње три чете створена четири батаљона, а водови су претворени у чете. Борбе против муслиманских јединица код села Деветак биле су само увод или, како Максимовић пише, „одвлачење пажње од главног непријатељског напада на Липац, истурено озренско гнездо према Добоју, на пушкомет од команде Четврте усташке дивизије“. Офанзива усташа, домобрана и Црне легије заустављена је након њиховог почетног успјеха и заузимања села Трбук и дијелова села Стријежевица и Осојница. Неколико дана послје, средином мјесеца, трећа бојна Другог загребачког пука под командом потпуковника Салка Аликадића, који се хвалио да ће „показати својим претходницима како се ратује с побуњеничком багром“, кренула је у напад на Липац, који би био основа за даљи продор на Озрен. Положаје устаника су браниле липачка чета, бољанићки вод и двије чете Цвијетина Тодића, као испомоћ. Највећи херој ових дана

⁵⁹ Максимовић га назива „громовником из Станић Ријеке“ и наглашава да његово јунаштво послје рата није забиљежено на одговарајући начин. (М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 102–103)

⁶⁰ Исто, 102–103.

⁶¹ Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 338–339.

⁶² М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 104; Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 322–323.

био је Лука Панић⁶³ који је првог дана прешао Спречу и изненадивши непријатеља са леђа успио да зароби већи број војника, без губитака, а следећег дана стигао је пред Аликадићев штаб и са својом групом ликвидирао самог Аликадића⁶⁴ док је он покушавао да заустави неколико официра и војника који су му отказали послушност. Његова смрт унијела је пометњу међу усташе и домобране и преокренула даљи ток борби. На липачком платоу остало је да лежи између 80 и 90 усташа и домобрана, док је заробљено око 100, а устанички губици су износили десет погинулих и исто толико заробљених. Вујасиновић је послао допис команди 4. домобранске дивизије са приједлогом да се паљба привремено прекине и да пошаљу људе да покупе лешеве усташа и домобрана који су већ почели заударати, што се и десило дан послије, а устаници су одржали ријеч и нису их ометали. Остатак новембра протекао је у релативном миру, уз уобичајене нападе устаника на жељезничке комуникације.⁶⁵

Највећи напад на Озрен у првој ратној години почео је почетком децембра мјесеца. Озренски одред са бројношћу између 1.000 и 1.200 људи нашао се насупрот великих непријатељских снага од преко 7.000 војника, чији су циљеви били обезбјеђење комуникација на релацији Маглај–Липац–Петрово, заштита Добоја као саобраћајног чвора, етничко чишћење Озрена и гушење устанка, јер су устаници, како стоји у једном извјештају, „постали веома дрски, смиони, жилави, подли и лукави”.⁶⁶ Преко обавјештајне службе у Добоју устаници су раније сазнали за операцију *Озрен* и донијели одлуку да се положаји не напуштају и да се слободна територија брани. Прво је на удару било Петрово. Након артиљеријског, услиједио је пјешадијски напад који је уз велике потешкоће ипак одбијен, а страдало је неколико усташа. Главни напад је услиједио два дана послије, на села Трбук, Бољанић и Текућицу, чији је циљ био опкољавање устаника. Почетни удар натјерао је устанике на повлачење, али након једне диверзије липачке чете

⁶³ Лука Панић је страдао неколико дана послије ове успјешне одбране, током једне диверзије на воз у његовом родном селу Бољанић. Максимовић, очевидац већине ових догађаја, мишљења је да би Орден народног хероја, додијељен његовом брату Тодору, „имао већи сјај на црној одори његовог брата Луке”. (М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 108)

⁶⁴ Анте Павелић га је посмртно унаприједио у чин пуковника, те је тако сахрањен. (Исто, 108)

⁶⁵ Исто, 104–108; Z. Antić, *Ustanak u Istočnoj...*, 346; T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski...*, 138–141.

⁶⁶ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 109; Z. Antić, *Ustanak u Istočnoj...*, 348.

стратешки битан положај Маљани је враћен. Највећи проблем за устанике у овом сектору био је недостатак муниције, што је дјелимично ријешила група коју је предводио Милош Купрес, успјешном диверзијом у руднику „Бановићи”. Ипак, 5. децембра обновљени напади на овом подручју резултирали су губитком значајних положаја. Максимовић се присјећа да је управо ових дана дошло до првих озбиљнијих израза незадовољства против комунистичког руководства устанка, за које каже да се „нису појављивали близу борбених дејстава”. Цвијетин Тодић, кога су неки већ тада видјели као алтернативу, није имао времена да се бави тим питањем јер се на Озрену 10. децембра појавила Црна легија под командом Јуре Францетића. Након тешких борби, са знатним бројем жртава на обје стране, уз пресудну улогу појачања које је за устанике на овом сектору стигло у кључном моменту, контранападом су одбијени напади Францетићеве легије. Исцрпљеност је довела до попуштања дисциплине код хрватских војника те је један пук напустио положај, а три чете одбиле да се боре, што је резултирало стријељањем 15 војника због побуне.⁶⁷ Посљедњи покушај продора усташа и домобрана био је усмјерен на стратешку тачку Бајића брдо. Непријатељ је након дужих и тешких борби успио да освоји ту тачку, али у продору до Преслице који се чинио отвореним ипак су заустављени. Дванаестог децембра операција *Озрен* је завршена. Непријатељ није успио да испуни свој главни циљ, да уништи Озренски одред, али је заузео неколико битних тачака, уз тешке губитке које Максимовић процјењује на око 200, наспрот 20 устаничких жртава.⁶⁸ Детаљан и опширан извјештај 4. дивизије о току акција наглашава да је отпор устаника био „необично снажан”, морал и држање хрватских војника свакодневно су критиковани, а аутор извјештаја изражава жаљење што Хрвати гину и каже да га је срамота што „неколико стотина њих држе у шаху скоро три домобранске пуковније”.⁶⁹ „Наша мала држава”, како Јосип Јовановић назива Озрен у ово вријеме, опстала је.⁷⁰

⁶⁷ Izveštaj operativnog odeljenja Komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 7. decembra 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o dejstvima protiv partizana u Srbiji i NDH i obostranim gubicima: *Zbornik NOR-a*, XII/1, Beograd, 1973, str. 724.

⁶⁸ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 109–115; Z. Antoniћ, *Ustanak u Istočnoj...*, 346–350.

⁶⁹ Relacija stožera Četvрте пјеšaчке дивизије о току операција против Озренског НОР одреда у времену од 3. до 11. децембра 1941. године: *Зборник НОР-а*, IV/2, Београд, 1951, стр. 469–503.

⁷⁰ Izveštaj Josipa Jovanovića od decembra 1941 god. komandantu Ozrenskog NOP odreda o rezultatu borbe na Lipcu: *Зборник НОР-а*, IV/2, Београд, 1951, стр. 207.

До краја године тежнште устанка се пребацује на јужне обронке Озрена, односно према току ријеке Криваје, гдје су усташки злочини изазвали нападе на домобранске посаде у селима Стог и Возућа и на жандармеријску станицу у селу Криваја. Тада је дошло до састанка Вујасиновића са капетаном Драгославом Рачићем, који је протеклао у хладној атмосфери, али у складу са раније постигнутим споразумом о сарадњи.⁷¹ Вујасиновићева изјава да је појава четника у долини Криваје, како он каже, „унела нешто ново у овај крај и у људе, нешто што нам ни најмање није требало у тим судбоносним временима“, најбоље осликава атмосферу која је наговјестила велике промјене какве су се већ десиле у неким дијеловима источне Босне.⁷² Тих дана је на Озрену неколико војника већ прешло четницима, а још више њих је било под четничким утицајем.⁷³ То је био и главни разлог за савјетовање руководства Одредна на којем није дошло до разлаза, али као одраз промјена које се дешавају истиче се поступак Цвијетина Тодића који је са зида оборно једну паролу на којој је писало „Живео општи народни устанак“ и рекао: „Нема овдје никаквог општег народног устанка! Ово је српски народни устанак!“⁷⁴ Максимовић преноси Тодићеве ријечи након овог поступка: „Када господа Пашага Манџић, Иسمет Капетановић, Јосип Јовановић и други дошљаци оду међу свој муслимански и хрватски народ и тамо дигну устанак, онда се може рећи да је то општенородни устанак. Ми се управо сада боримо против њихових сународника и њихове ближе родбине која је у непријатељским редовима. Када би их само одвратили да не иду у непријатељску војску, нама би било довољно, а Пашага, Јосип и Иسمет дошли на Озрен да воде српски народ који се самоорганизовао и пре њиховог доласка.“⁷⁵ Иако је заједничка борба опстала још неколико мјесеци, крај је био на видику.

⁷¹ Споразумом у Дрињачи 1. октобра створен је заједнички штаб, донијета одлука о општој мобилизацији и заједничкој власти у ослобођеним крајевима. И поред неколико прекида и несугласица, заједничка борба је опстала до преткраја године, од када поступци оба штаба показују да се устаници постепено али дефинитивно разилазе и прелазе у конфронтацију. (Драгица Кољанин, „Од сарадње до сукоба (Устанички покрети у источној Босни јули 1941 – фебруар 1942)“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2009): 100–108).

⁷² Т. Вујасиновић, *Озренски партизански...*, 178.

⁷³ Исто, 197.

⁷⁴ Исто, 200.

⁷⁵ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 134.

У срезу Грачаница који је обухватао и највећи дио Озрена, власти НДХ су на почетку рата, као прву мјеру, планирале протјеривање 28 истакнутих српских породица. Прве исељене породице биле су свештеничке, али овај поступак није завршен због почетка устанка.⁷⁶ Срби су брзо отпуштени са свих битнијих послова, а за предсједника општине у Петрову доведен је Хрват Иван Перић, за кога Максимовић каже да је био частан човјек. Ипак, хапшења и насиља с временом је било све више.⁷⁷ Крајем маја мјесеца је наређено рушење монументалног споменика жртвама Првог свјетског рата код цркве у Добоју јер је наводно имао „значање великосрпске хегемонистичке политике у бившој Југославији”.⁷⁸ Другог дана устанка усташка војска је, након заузимања једног брда, засула митраљеском ватром Петрово, а затим је запаљено 40 кућа. У вези са овим догађајем Максимовић свједочи да је дошло до тешких свађа између комуниста и других устаника и мјештана јер село није брањено нити су дате пушке мјештанима да се бране.⁷⁹ Ове наводе потврђује и Вујасиновић када каже да „неки отворено прете да треба одмах побити Мурата, мене и остале комунисте”.⁸⁰ У првим данима устанка масовни покољ десио се у селу Ријечца, гдје су припадници Францетићеве легије убили педесет двоје људи. Највећи број њих је жив спаљен у шталама у које су претходно затворени. Истога дана, 27. августа, усташе су убиле и у воду бациле 14 Срба из Маглаја, Јабланице и Раковца. У исто вријеме страдале су и десетине становника Придјела, Липца, Петрова, Текућице. Послије поновног заузимања Добоја извршена је масовна рација и десетине Срба су страдале како код кућа и на улици, тако и у Јасеновцу.⁸¹ Почетком септембра пријеки суд у Добоју је на смрт осудио 150 људи, а казна је извршена над 111.⁸² Крајем септембра страдала су села Сижје,

⁷⁶ Исто, 78.

⁷⁷ Исто, 79.

⁷⁸ Naredba ustaškog stana Doboј od 27. maja 1941. Srpskoј pravoslavnoj crkvenoj opštini da se smanji monumentalnost spomenika palim borcima iz svetskog rata rušenjem njegovog glavnog postolja od kamena: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata. Tom I. Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 1993, str. 96.

⁷⁹ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 88.

⁸⁰ Т. Вујасиновић, *Ozrenski partizanski...*, 49.

⁸¹ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 90–93.

⁸² D. Trampić „Pripreme za ustanak u Doboju...”, 258.

Кртова, Борице и Милино Село, од стране Хациефендићеве легије организоване у сусједним муслиманским селима.⁸³ Током Францетићевог напада у оквиру операције „Озрен”, 10. децембра, убијено је 27 становника села Придјел и запаљено је неколико десетина кућа.⁸⁴ Покатоличавање је било чешће у градовима и срединама гдје су Срби били у мањини. На Озрену, изразито српском крају, није било случајева тога иако је велики поборник покатоличавања био католички свештеник у Добоју, Драгутин Камбер, злочинац и ослонац усташког режима у овом крају.⁸⁵ Током прве ратне године појединачна убиства, најсвирепијим методама, као и у другим крајевима НДХ, дешавала су се у скоро свим озренским селима, како прије, тако и после дизања устанка. Ово је био само почетак тешких злочина који су над озренским Србима почињени током Другог свјетског рата. Први велики изазов за озренске устанике током 1942. била је операција „Озрен II”, која је поред живота већег броја устаника однијела и велики број цивила, већином спроведених у логор смрти Јасеновац, одакле се мало њих вратило.⁸⁶

Озренски устаници су се посљедњи пут борили на истој страни у марту 1942. Убрзо је на Озрен дошао Светозар Вукмановић Темпо са Пролетерским батаљоном да стабилизује ситуацију и ријеши сукоб, али га је Цвијетин Тодић 18. априла жестоком и брзим нападом преухитрио и натјерао и њега и озренске комунисте на повлачење са Озрена. Већина домаћих бораца остала је на Озрену и постала дио новог Озренског четничког одреда, званично формираног 22. априла, који ће касније бити проглашен за корпус. Изузетно тежак моменат за цијели озренски народ, Цвијетин Тодић је, по угледу на друге четничке одреде у Босни, одлучио да преброди споразумом са властима НДХ који је омогућио опоравак како устаника, тако и становништва које је много страдало од глади и болести у збјеговима током војних операција. Како су четници углавном слабо поштовали споразум, успиједио је највећи напад на Озрен, у априлу 1943. Операција „Тојфел

⁸³ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 101.

⁸⁴ Исто, 113.

⁸⁵ Здравко Антонић, „Злочини над Србима и Јеврејима у Источној Босни 1941/42. године”, *Balkanica*, бр. 24 (1993): 130.

⁸⁶ М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*, 122.

III” завршила се дјелимичним успјехом окупатора јер су се четници ипак успјели извући из обруча. Љета исте године одбијен је и један напад Друге пролетерске дивизије, а затим напад обновљеног Озренског партизанског одреда. Један од најзначајнијих догађаја на Озрену пред крај рата јесте испраћај савезничких пилота са импровизованог аеродрома у селу Бољањић, новембра и децембра 1944, чему је присуствовао и ђенерал Драгољуб Михаиловић. Током априла мјесеца 1945, озренски четници били су приморани да напусте Озрен и привремено бораве на Требави и Борју, али усљед ситуације у цијелој земљи било је јасно да је то крај Озренског четничког корпуса, чији су дијелови наставили борбу у брдима као герила. Убиством команданта корпуса Цвијетина Тодића, 17. јула 1947, дефинитивно је завршен Други свјетски рат на Озрену.⁸⁷

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И МЕМОАРСКА ЛИТЕРАТУРА

- Максимовић, Миленко. *Мемоари II: моје усјомене и размишљања, сјећање на људе и догађаје*. Добој: Народна библиотека, 2011.
- Зборник НОР-а, IV/1, Борбе у Босни и Херцеговини (јуни–јули–август–септембар)*, Београд, 1951.
- Зборник НОР-а, IV/2, Борбе у Босни и Херцеговини (октобар–новембар–децембар)*, Београд, 1951.
- Zbornik NOR-a, XII/1, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova nemačkog Rajha (18. april – 31. decembar 1941)*, Београд, 1973.
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata. Tom I. Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Београд, 1993.

МОНОГРАФИЈЕ

- Antonić, Zdravko. *Ustanak u Istočnoj i Centralnoj Bosni 1941*. Tuzla: Univerzal, 1983.
- Vujasinović, Todor. *Ozrenski partizanski odred*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.
- Vujasinović, Todor. *Ozrenski partizanski odred*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1962.
- Димитријевић, Бојан и Коста Николић. *Ђенерал Михаиловић: биографија*. Београд: Институт за савремену историју, 2004.

⁸⁷ Види: М. Максимовић, *Бесмртници Озрена...*

- Кашинић, Душан. *Манастир светіої Николе Озрен*. Тузла: Епархијски управни одбор, 1982.
- Максимовић, Миленко. *Бесмртници Озрена, Требаве и Посавине*. Добој: Штампа, 2002.
- Nikolić, Svetislav. *Nemirni osinjak: hronika NOB-e sela Lipac, Pridjel, Karabegovac i bosanskog Suvog Polja*. Sarajevo: Zadrugar, 1975.
- Петовар, Руди и Саво Трикић. *Шестіа йролейтерска истіочно-босанска бригада*. Београд: Војноиздавачки завод, 1982.
- Тодић, Мирко. *Истіина о рају на Озрену*. Добој: Штампа, 2016.

ДИЈЕЛОВИ МОНОГРАФИЈА

- Vujasinović, Todor. „O pripremama za ustanak u ozrenskom kraju”. U *Oblasni vojni štab za tuzlansku oblast 1941*. Priredili Zdravko Antonić i Bogoljub Lekić, 141–148. Tuzla: Univerzal, 1981.
- Vujasinović, Todor. „Organizacija ustanka i važnije oružane akcije na Ozrenu”. U *Ustanak naroda Jugoslavije: zbornik. Knj. 4*. Urednik Petar Brajović, 543–557. Beograd: Vojno delo, 1964.
- Dedić, Fikret. „O ustanku na Ozrenu 1941/1942”. U *Istočna Bosna u NOB-u: 1941–1945: sjećanja učesnika. Knj. 1*. Urednik Esad Tihić, 337–341. Beograd: Vojnoizdavački завод, 1971.
- Станковић, Мирко. „Са Дражом од Брчког до Равне Горе”. У *Књига о Дражи. Св. 1: 1941–1943*. Уредник Радоје Л. Кнежевић, 15–27. Виндздор: Српска народна одбрана, 1956.
- Trampić, Dedo. „Napad ustanika na neprijateljski garnizon u Doboju”. U *Oblasni vojni štab za tuzlansku oblast 1941*. Priredili Zdravko Antonić i Bogoljub Lekić, 149–153. Tuzla: Univerzal, 1981.
- Trampić, Dedo. „Pripreme za ustanak u Doboju – uništenje vojnog skladišta u Usori”. U *Istočna Bosna u NOB-u: 1941–1945: sjećanja učesnika. Knj. 1*. Urednik Esad Tihić, 254–259. Beograd: Vojnoizdavački завод, 1971.
- Šešlak, Đoko. „Formiranje i rad partijske ćelije u Bosanskom Petrovu Selu”. U *Istočna Bosna u NOB-u: 1941–1945: sjećanja učesnika. Knj. 1*. Urednik Esad Tihić, 142–148. Beograd: Vojnoizdavački завод, 1971.

ЧЛАНЦИ

- Antonić, Zdravko. „O ustanku u Istočnoj Bosni poslije savjetovanja u Stolicama 1941. godine”. *Prilozi*, br. 8 (1972): 187–256.
- Антонић, Здравко. „Злочини над Србима и Јеврејима у Источној Босни 1941/42. године”. *Balkanica*, бр. 24 (1993): 123–161.
- Кољанин, Драгица. „Од сарадње до сукоба (Устанички покрети у источној Босни јули 1941 – фебруар 1942)”. *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (2009): 97–116.

Филиповић, Мил. С. „Озрењаци или Маглајци: етнолошки приказ = Les Ozreniens ou Maglaïens”. Гласник Земалској музеја у Сарајеву, бр. 7 (1952): 337–374.

Nemanja Vujić

OZREN 1941.

Summary: *The Serbian people on Mount Ozren in north-eastern Bosnia had a specific role in the war chaos, which occurred after the disintegration of the Kingdom of Yugoslavia. Colonel Mihailovic, who soon became the leader of one of the resistance movements, on Ozren found about the capitulation of the Yugoslav army and refused to acknowledge it. The acts done to protect the Serbian people from Ustasha crimes for Serbs on Ozren signified the beginning of the uprising against the fascist occupier. In the organization of the uprising participated the former soldiers of the Kingdom of Yugoslavia, prominent peasants and members of the Communist Party of Yugoslavia, who were led to Ozren by Todor Vujasinović. During 1941, the fighters liberated a large part of the mountain and towns Doboj, Gracanica and Maglaj for a short period of time. After the initial impact, the free territory stabilized in the mountain regions, limited by rivers, away from cities and thus ensured the survival of the Serbian people. Frequent diversions done on railways became a huge problem for the Independent State of Croatia. Therefore, several attacks were launched on resistance movement on Ozren. Operation Ozren, which was launched in December, was the most important. At the end of the year the unity of the uprising became questionable and two movements of the uprising, different and opposed, parted ways in the spring of the next year. On Ozren, the control was established by the Chetnik movement and so it remained until the end of the war. At the beginning of the war in most of the villages, individual killings of Serbs have been done by the Ustashas. After the start of the uprising, the crimes would continue mainly during the occupations of the villages in military operations.*

Key words: Ozren, uprising, chetniks, partisans, ustashe, Todor Vujasinovic, Cvijetin Todić, operations.